

Ortaçağ İslâm Âlimlerinin Dilin Menşei ile İlgili Tartışmaları*

Bernard G. WEISS**
Çev. Adem YIGIN***

Dilin menşei problemi neredeyse felsefenin kendisi kadar eski bir problem-
dir. Yunan felsefecileri, Sokrates'ten önceki dönemde bu problemle ilgilendiler
ve söz konusu problem, antik çağın daha önemli bir kısmı boyunca Yunan felse-
fecilerinin ve Helenistik haleflerinin arasında yeniden ortaya çıkıncaya kadar
varlığını sürdürdü.¹ Müslüman düşünürlerin bu problemle ilgilenme gereği
duymaları şaşırtıcı değildir. Düşünen zihinler içinde var olan böyle eski bir
problemin er geç tekrar gündeme geleceğinin âşikâr oluşu tahmin edilebilir. Bu
makalenin temel amacı, gerek Goldziher ve H. Loucel² gibi ilk dönem yazarlarca

* "Medieval Muslim Discussions of the Origin of Language", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 124 (1974), s.33-41.

** Utah Üniversitesi Orta Doğu Merkezi Arap ve İslam Etütleri Profesörü.

*** M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı doktora öğrencisi.

¹ Dilin menşei ile ilgili antik tartışmalar konusunda faydalı açıklamalar için bk. William Sidney Allen, "Ancient Ideas on the Origin and Development of Language" (*Transactions of the Philological Society of London* 1948 içinde).

² Bildiğim kadarıyla Goldziher, İslâm âlimlerinin tartışmalarına dikkat çekmiş ilk Batılı âlimdir. Onun konu ile ilgili tutumu, Arap filolojisinin/dilbiliminin gelişimi konusunda 1878'de Macarca yazılmış fazlasıyla uzun bir makalede görülebilir ki, bu makalenin dokuz sayfası, İslâm âlimlerinin dilin menşei ile ilgili tartışmalarına ayrılmıştır. bk. Ignaz Goldziher, "A Nyelvudomány Torteneterol Az Araboknál", *Nyelv Tudományi Közlemények*, sy. 14 (1878), s.309-375. Goldziher, Yunan düşüncesinin müslümanların tartışmalarına olan etkisine büyük önem atfetmiş ve dilin Allah (c.c.) tarafından vahyedilmiş olduğu görüşünün, ortodoks müslümanlar'ca Yunanlıların **Physis** teorisinin karşılığı olarak tercih edildiğini, **thesis** teorisini kabul eden Mu'tezile ile birlikte ise az ya da çok kendi orijinal formunu aldığı savunmuştur. Goldziher'in görüşüne göre İslâm âlimlerinin tartışmaları, esasen dînî-dogmatik düşüncelerle ve özellikle Bakara sûresindeki 31. âyetin tefsiri ile yönlendirilmek sûretiyle ilk dönem tartışmalarından farklılaşmıştır. Yani, Yunanlılar için saf felsefi olan bu problem, müslümanlar için teolojik bir problem haline gelmiştir.

Bildiğim kadarıyla Goldziher'in zamanından beri İslâm âlimlerinin tartışmalarının kapsamlı bir şekilde ele alınması sadece Roger Arnaldez'in *Grammaire et Theologie Chez Ibn Hazm de Cordue*, (Paris 1956) adlı çalışmasının birinci bölümünde ve Henri Loucel'in "L'Origine du Langage D'Après les Grammairiens Arabes" (*Arabica*, 10 [1963], s.188-208; 253-281; sy. 11 [1964] s. 57-72; 157-87) adlı makalesinde söz konusudur.

kullanılan kaynak malzemenin, gerekse bazı ek unsurların incelenmesine dayanarak, dilin menşei (*mebdeü'l-lügā*) ile ilgili müslümanların yaptığı tartışmalar konusunda tarihî gelişimin farazî bir yeniden inşasını sunmak olacaktır. Burada, müslümanların tartışmaları ile eskilerin tartışmaları arasındaki ilişki problemini çözmeye kalkışmayacağız. Bununla birlikte, bu sayfalarda ileri sürülen, ilk dönem tartışmalarından gelen müslümanların tartışmalarına yönelik uyarının çoğu olmasa da hayli bir kısmının İslâm'ın içinde kendisine yer bulduğu ve her ne kadar önceki döneme âit düşüncelerin etkisinin olması mümkünse de bu tartışmaların ilk dönem tartışmalarının basit bir devamı olarak tanımlanamayacağı şeklindeki temel iddiadan hareket edilecektir. Müslümanların tartışmalarındaki problemler ve temel diyalektiğin her ikisi de birazdan görüleceği üzere kendine özgü İslâmî bir nitelik taşır.

İslâm düşüncesinin, asıl itibarıyla bazı fıkıh usûlü eserlerinde³ olduğu kadar sonraki dönem vaz' ilmîne âit çalışmalarda⁴ da yer alan dilin menşei konusundaki standart söylemi, aşağıda zikredeceğimiz ve açıklamasını yapacağımız beş temel tutumdan bahseder:

1. Tabiatçı (Naturalist) Teori: Bu teori, dilin menşei, ifadelerle bu ifadelerin gösterdiği şeyler arasındaki doğal ilişki (münâsebe tabiiyye) ile açıklar. Bu teoriye göre dil, tabii sesleri taklide dayalı doğal bir insan eğiliminden doğar.

2. Mukaveleci/Uzlaşımçı (Conventionalist) Teori: Bu teoriye göre dil, sosyal bir anlaşma/mukaveledir (istilâh) ve şeyleri ortaklaşa/işbirliğine dayalı bir şekilde adlandırmanın ürünüdür. Şeylere verilen isimlerin seçimi aslen tesâdüfîdir.

Goldziher, aslında Süyûtî'nin *el-Muzhîr fî 'ulûmî'l-lügati ve envâ'ihâ* adlı eserine ve Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîrî'l-kebîr*'ine dayanır. Arnaldez, doğal olarak İbn Hazm'ın *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*'ını esas alır. Loucel ise, filolojik/dilbilimsel olarak sınıflandırdığı birkaç eserden istifade eder ki, bu çerçevede en çok İbn Cinnî'nin *el-Hasâs*'ini, İbn Fâris'in *es-Sâhibî*'sini ve Süyûtî'nin *el-Muzhîr*'ini kullanır. Elbette sonuncusunu kullanırken, bu büyük müslüman derleyicinin fıkıh usûlü başta olmak üzere diğer disiplinlerden elde ettiği materyalden zorunlu olarak istifade eder. Yakınlarda Profesör Muhsin Mehdî, "Language and Logic in Classical İslâm" (*Logic in Classical İslamic Culture* [Derleme] ngr. G. Von Grunebaum, Wiesbaden 1970, s.51-54) adlı makalesinde dilin menşei konusundaki müslüman düşünüşünü kısaca yorumladı. Bu konu bana ilk defa, aynı zamanda dikkatimi Goldziher'in makalesine çeken Princeton Üniversitesi'nden Dr. Rudolph Mach tarafından, bir araştırma konusu olarak birkaç yıl önce önerilmişti. Bu konu hakkındaki ilk yaklaşımım, doktora tezimin (*Language in Orthodox Muslim Thought*, Princeton, 1966) birinci bölümünde yer almaktadır.

³ Özellikle bk. Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Kahire 1914, I, 104-112; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*, Süyûtî tarafından *Muzhîr* (Kahire t.y., I, 16-20) adlı eserinde aktarıldığı üzere; İbn Hâcib, *Münteha'l-viûsûl*, Kahire 1326, s.19-20; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdül-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakkı min 'ilmi'l-usûl*, Kahire 1930, s.11-12.

⁴ Sekizinci yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan ve el-İcî'nin *er-Risâletü'l-Vaz'iyye*'si üzerine yapılan serh literatürüyle karıştırılmayan bu çalışmalar, Kahire'deki Dâru'l-Kütüb ve el-Ezher kütüphanelerinin "vaz" başlığı altında listelenen kataloglarında bulunulabilir.

3. Tevkifçi/Nassçı (Revelationist) Teori: Bu teoriye göre dil, aslında insana Allah (c.c.) tarafından vahyedilmiştir/bildirilmiştir ve dolayısıyla şeylere isim veren, insan değil Allah (c.c.)'dir.

4. Tevkifçi-Mukaveleci (Revelationist-Conventionalist) Teori: Bu teoriye göre Allah (c.c.), dilin sadece mukavele ve işbirliğinin sağlanması için gereken miktarını vahyetmiştir. Dilin geri kalan kısmı ise müşterek/mukaveleye dayalı isimlendirme sürecinin bir ürünüdür.

5. Çekimser/Tavakkuf Eden (Non-Committal) Görüş: Bu görüş, mukaveleci ve tevkifçi teorilerden hiç birisinin diğerinden daha muhtemel olamayacağını ve bu nedenle her ikisinin de eşit ihtimalde olduklarının kabul edilmesi gerektiğini savunur.

Bunlara, mukaveleci ve tevkifçi teorilerden hiç birisinin kesin bir şekilde ispatlanamayacağını, fakat ikinci teorisinin ilkinin nazaran biraz daha muhtemel olduğunu kabul ettiği için "sınırlı çekimser (qualified noncommittal) görüş" olarak tanımlanabilecek altıncı bir görüşü eklememiz mümkündür. Bu görüş, genellikle standart açıklamalarda nakledilmez ve onun bildiğim tek savunucusu Seyfeddin el-Âmidî (v.630/1233)'dir.

İlk beş görüşün savunuculuğunu yapanların kimler olduğu gündeme geldiğinde, genellikle, Abbâd b. Süleyman (v.250/864) ilk görüşün; Ebû Ali el-Cübbâî (v.303/915)'nin oğlu Ebû Hâşim (v.321/933) ikinci görüşün; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî üçüncü görüşün; Ebû İshâk el-İsferâînî (v.418/1027) dördüncü görüşün ve Ebû Bekir el-Bâkîllânî (v.403/1013) beşinci görüşün temsilcisi olarak zikredilir. Son dönem hukukçu-kelâmcılar arasında genellikle kabul edildiği söylenen görüş beşinci görüştür.

Şuna işaret edilmelidir ki, beş temel tutumun son ikisi, ikinci ve üçüncü görüşlerin birlikte değerlendirilmesine dayandırılmıştır ve bu dördü birlikte, birbirini etkileyen görüşler grubunu oluştururlar. Birinci görüş ise, bunların dışında yer alır. Aynı şekilde, ikinci ve üçüncü görüşlerin savunucularının çağdaş olmalarına ve dolayısıyla birbirleriyle tartışmış olabileceklerine; son iki görüşün savunucularının da bir sonraki nesil içinde çağdaş olmalarına ve selefleri tarafından başlatılan tartışmaların kendi görüşlerini de eklemek sûretiyle taşıyıcısı olarak kabul edilebileceklerine dikkat çekilmelidir. Diğer yandan, parantez içinde işaret edilen tarihler dikkate alındığında, ilk görüşün savunucusu ile listemizde yer alan diğer görüşlerin savunucuları arasında bir karşılaşma ya da tartışma olduğunu söylememiz imkânsızdır. Çünkü ilk görüşün savunucusu, diğer görüş savunucularının ilk ikisinden tam bir nesil önce yaşamış ve görüşünü olgunlaştırmıştır. Daha özele inilerek ifade edilecek olursa, antik Yunanlılara âit physis-thesis tartışmasındaki tarafların devamı olarak tabiatçı görüşün savunucusu (Abbâd b. Süleyman) ile

mukaveleci görüşün savunucusu (Ebû Hâşim) arasında bir tartışmanın gerçekleşmesi söz konusu dahi olamaz.

Bu görüşlere, müslümanların tartışmalarını önemli ölçüde aydınlatan altı noktayı daha eklenebilir:

1. İbn Teymiyye (v.728/1328) müslümanlar arasında Ebû Hâşim'den önce hiçbir kimsenin mukaveleci teoriyi ileri sürmediğini, diğer bir ifadeyle, Ebû Hâşim'in bunu yapan ilk kişi olduğunu tam emin bir şekilde ifade eder.⁵ Tevkifçi teorinin bir taraftarı olarak, mukaveleci görüşün bid'atçı karakterini ispatlamak için kasıtlı davrandığı gerekçesiyle İbn Teymiyye'den şüphelenilebilir. Fakat diğer yandan, her hangi bir yerde mukaveleci görüşle bağlantılı olarak Ebû Hâşim'den daha önce yaşamış hiçbir âlim isminin zikredilmediği, en azından bildiğim kadarıyla, doğrudur. Dolayısıyla eğer bu teori, Ebû Hâşim'in zamanından önce ciddi bir şekilde ele alınmış olsa idi literatürde bazı yerlerde daha önceki döneme âit savunucu ya da savunuculardan yapılan bazı aktarımların bulunma ihtimali de olurdu. Ayrıca, İbn Teymiyye'nin, zamanındaki ilmî literatürü iyi bildiği/okuduğu, dolayısıyla eğer o daha önceki döneme âit bir savunucunun farkına varmadıysa böyle bir savunucunun varlığının ihtimal dahilinde olmadığı farzedilebilir.

2. Mukaveleci teorinin Ebû Hâşim tarafından savunulduğu dönemde, herhangi bir yerde tabiatçı teoriyi ileri süren kişi ya da kişilerden hiç söz edilmez. Bu, söz konusu teorinin Ebû Hâşim'in zamanında önemini yitirdiğini gösterir. Onun (Ebû Hâşim) en önemli rakibi, tabiatçı teorinin savunucusu değil, tevkifçi teorinin savunucusudur. Kaynaklar, tabiatçı teorinin müslümanlar tarafından sonunda genel olarak terk edildiğine işaret ederler.⁶ Açıktır ki, bu teorinin reddedilmesi, Ebû Hâşim'in zamanından öncesine rastlar.

3. Tevkifçi teori, Eş'arî ve Ebû Hâşim'in yaşadığı dönemden önce kelâm çevrelerinde ortaya atılmıştır. Daha da önemlisi, Fahreddin er-Râzî, ünlü Mu'tezilî âlim Ebû Ali el-Cübbâî'nin, öğrencisi el-Ka'bî gibi bu teoriyi benimsediğini söyler.⁷ Bu teoriyle ilgili olarak hiçbir ilk dönem kelâmcısından bahsedilmemiş olmasından dolayı, hiçbir yerde böyle olduğu konusunda kesin bir ifade bulamamış olmakla birlikte kelâm çevrelerinde onu ilk ortaya atan kişinin Cübbâî olduğu yargısıyla baş başa kalırız.

4. Cübbâî'nin, Abbâd b. Süleyman'ın takipçileri ile tartışmaya girdiği bilinmektedir. Abbâd, ilk dönem Mu'tezilîler'den en çok tanınan Ebû'l-Hudayl'e bir

⁵ İbn Teymiyye, *el-İmân*, Kahire, (t.y.), s.54.

⁶ Fahreddin er-Râzî, sonraki dönem âlimlerinin, hakkında hüküm vermedikleri teorinin Abbâd'ın teorisi olduğunu, diğer teorilerin, göreceğimiz üzere sonraki âlimler tarafından en azından bilindiğini ifade ederek konuyu aydınlatır. bk. Süyûtî, *el-Muzhîr*, I, 16.

⁷ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, Kahire, (t.y.), II, 175.

çok noktada itirâz etmiştir. Cübbâî, söz konusu mezhebe mensup olması nedeniyle, daha sonraki takipçileri tarafından görüşleri temsil edilen Abbâd'a karşı kendi mezhebi adına aktif bir şekilde savunmada bulunmuştur.⁸

5. Müslüman dilbilimcileri, Abbâd'ın döneminden çok daha öncesinde kelimeler ile mânâları arasındaki benzerlik üzerine spekülasyonlarda bulunmuşlardır. İbn Cinnî (v.392/1002)'ye göre, bu tür spekülasyonlarla ilk meşgul olanlardan birisi Arap filolojisinin kurucusu kabul edilen Halil b. Ahmed (v.174/791)'dir. Örneğin Halil'in, çekirge ile cırcırböceğinin çıkardığı seslerin, bu sesleri mânâ olarak gösteren kelimeler (**sarra**, **sarsara**) içinde yansıtıldığını savunduğu ifade edilir. Yansımada söz konusu olan bu tür ilgiler, Arapça'daki ünsüzlere doğal/tabîî mânâlar yükleyen bazı etimolojistler tarafından daha da ileriye götürüldü. Nitekim biz, **qazame** ile **hazame** arasında **qaf** ile **ha** seslerine dayanan bir mânâ farklılığı buluruz. **Hazame**, **ha** harfinin daha hafif bir nitelik taşımasından dolayı yumuşak ve nemli bir şeyi yemek mânâsına gelirken, **Qazame**, **qaf** harfinin sertliği nedeniyle sert ve kuru bir şey yemek mânâsına gelir.⁹ Ünsüzlere has olan mânâlarla ilgili çalışmalar, sonunda formüle edildi ve ilmü't-taksîr (el-ilmü'l-cefr) olarak bilinir oldu.¹⁰ Âmidî, tabiatçı teorinin, bu ilmin uzmanları arasında yaygın olduğunu tasdik eder.¹¹ Bu, tabiatçı teori ile ilk dönem müslüman filolojisi arasında güçlü bir bağın olduğunu gösterir.¹²

6. Tevkifçi teori, eninde sonunda kendi ilk dönem kökenlerine, yani, kelâm öncesi tefsir geleneğine ve özellikle de Bakara sûresinin 31. âyetinin "ve 'alleme âdeme'l-esmâe küllehâ" ilk dönem tefsirine ulaşmıştır. Taberî'ye göre ünlü sahâbi ve tefsir otoritesi İbn Abbâs dahil ilk tefsircilerin çoğu, bu âyeti, Allah (c.c.)'ın var olan her şeyin ismini Adem'e öğrettiği şeklinde yorumlamıştır.¹³ Bu açıklama açık bir şekilde gösteriyor ki, Allah (c.c.) Âdem'e dilin tamamını öğretmiştir.

Birlikte değerlendirildiğinde, bu tespitlerin, dilin menşei konusunda müslümanların tartışmaları ile ilgili şu tabloyu oluşturmamıza imkân sağladığı görülür:

İlâhî vahiyle bildirilmiş dil anlayışı, ilk zamanlara kadar geriye gider. Bu anlayış, zamanlarını dindarâne Kur'an çalışmalarına vakfetmiş çevrelerde yaygınlık

⁸ bk. W. Montgomery Watt, "Abbâd Ibn Süleyman", *EP*, I, 4-5.

⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Kahire 1952, II, 152, 157-158.

¹⁰ Aynı şekilde bu ilim, ilmü'l-hurûf olarak da isimlendirilmektedir. bk. Muhammed b. Ali et-Tahânevî, *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn*, İstanbul 1899, I, 223.

¹¹ el-Âmidî, *el-İhkâm*, I, 104.

¹² Şüphesiz, kelimelerin ve harflerin tabîî mânâlarıyla bağlantılı olan müslüman filologların teorileri, bu problemler üzerinde gerçekleşen daha önceki düşünsel faaliyetlere çok şey borçludur. Bununla birlikte, yukarıda ifade edildiği üzere dil konusunda daha önceki fikirlerin müslüman düşünçesi üzerine etkisi meselesi, bu makalenin konusu değildir.

¹³ et-Taberî, *et-Tefsîr*, Kahire, (t.y.), I, 482-486.

kazandı. Sonra, dokuzuncu yüzyıl ortalarında Abbâd b. Süleyman, dilin menşei ile ilgili olarak, filologların yansımacı spekülasyonlarıyla söz konusu olan bütün varsayımlarla temellendirilmiş tabiatçı teoriyi kelâm çevrelerinde ortaya attı. Onun teorisinin, Mu'tezilî çağdaşlarından herhangi birisi tarafından itirâza uğradığına dair hiçbir kayıt yoktur. Fakat, takip eden nesil içinde Cübbâî tarafından itirâza mâruz kalmış olması kuvvetle muhtemel gibi gözükmektedir. Biz bu sonucu, sadece, Cübbâî'nin tevkifçi teoriyi benimsemiş olmasından değil, aynı şekilde Cübbâî'nin, Abbâd'ın mezhebinin aktif bir rakibi/muhalifi olmasından da çıkarıyoruz. Son dönem literatüründe yer alan, Abbâd'ın görüşüne karşı getirilmiş itirâzların, aslen Cübbâî'nin kendisi tarafından ortaya atıldığından emin olamayız. Çünkü bu itirâzlar açık bir şekilde ona atfedilmezler. Bununla birlikte, Cübbâî'yi, rakibinin görüşü karşısında bu tür bazı itirâzlar ortaya koymadan tevkifçi teoriyi benimsemiş olarak düşünmek zordur.

Cübbâî'nin de, Abbâd'ın görüşünü değil de İslâm tarihinde ilk defa mukaveleci görüşü benimseyen oğlu Ebû Hâşim tarafından itirâza uğradığı anlaşılmaktadır. X. yüzyılın ilk dönemlerinde mukaveleci teori taraftarları ile tevkifçi teori taraftarları arasında cereyan eden tartışmalarda, tabiatçı teorinin saf dışı bırakıldığı görülür. Böylece, Ebû Hâşim'e karşı tevkifçi teori adına savunmaya geçen Eş'arî ile birlikte üç taraflı olabilecek olan bu tartışma, iki taraflı bir tartışmaya dönüşmüştür. Gerçekte dilin menşei ile ilgili müslümanların klasik tartışmaları olarak ifade edilebilecek bu tartışmalar, sadece Ebû Hâşim ve Eş'arî'ye değil, İbn Fûrek¹⁴, İbn Fâris, İbn Cinnî ve diğerlerine de âittir. Dilin menşei konusunda Cübbâî ile Abbâd'ın takipçileri arasındaki ilk tartışma, eğer oldu ise, tamamıyla Mu'tezilî bölgelerle sınırlı kalmış nispeten küçük bir olay gibi gözükmektedir. Kaynaklarda, tevkifçi teori ile mukaveleci teori arasındaki tartışma açık bir şekilde ifade edilirken, zikredilen tartışma, sadece belirsiz bir şekilde îmâ edilmiştir.

Tevkifçi teori ile mukaveleci teori arasındaki tartışmanın, zamanın önemli problemlerinin düşünülüp onlarla temasa geçildiği büyük cereyanların oluşumunda etkili olduğu görülebilir. Tevkifçi teori, bir süre için ortodoks bir doktrin karakterini üstlenmeye daha yakın bir hal alır. Bu hal ile eskisi, yani spekülasyonların yapılmadığı ve yaratılmamış Kur'an doktrinini benimsemiş ortodoks anlayış arasındaki benzerlik oldukça açık gibi gözükmektedir. Eğer Kur'an, sorgusuz sualsiz bir şekilde (bilâ keyf) Allah (c.c.)'in ezeli kelâmı olarak kabul ve tasdik edilirse ve "kelâm" ile kelimeye dayalı konuşma kastedilirse (ki bu, kesinlikle kendisini sorgusuz sualsiz kullanıcı için takdim eden bir mânâdır), o zaman insanı

¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*'ünde, konu ile ilgili müslüman tartışmalarındaki temel görüşler bağlamında yaptığı özet açıklamalarında İbn Fûrek'i, tevkifçi görüşün taraftarı olarak Eş'arî ile birlikte zikreder. bk. Süyûtî, *el-Muzhir*, I, 16.

gerçek bir yazar ve dilin kâşifi olarak kabul etmenin pek uygun olmadığı konusunda bir düşünce iklimi oluşturuluyor demektir. Eğer konuşmanın mümkün olabilmesi için gerekli olan bu aracın (kelimelerin) ortaya koyucusu insan ise, Kur'an'ın gerçek kelimeleri ile özdeşleştirilebilen ezeli bir ilâhî kelâm nasıl olabilir? Tabii ki spekülasyonlardan önceki geleneksel yaklaşım, dilin kendisinin ezeli olduğunu açıkça söyleyecek kadar ileri gitmedi. Bununla birlikte buna, daha çok doktrin içinde imâda bulunulmuş gibi gözükmektedir. Bizim iddiamız, kısacası, dilin insan tarafından oluşturulmuş bir şey olmasından ziyade Allah (c.c.) tarafından bildirilmiş bir şey olduğu anlayışına müsait bir havanın oluşturulmuş olmasıdır. (Tevkif ve ilhâm'ın, dilin menşei anlatmak için tevkifçi teoriyi benimseyenler tarafından tercih edilen terimler olmaları rastlantı değildir.) Buna, ilk dönem dindar tefsir uzmanlarının tevkifçi teoriyi tercih ettiklerini eklersek, bu teorinin geleneksel görünümü konusunda daha güçlü bir konuma bile sahip olduğumuz görülebilir.

Bu mülâhazaların ışığında, yaratılmamış Kur'an doktrinini kabul etmeyen bazı Mu'tezile mensuplarının tevkifçi teoriyi benimsemiş olmaları garip görünebilir (Tevkifçi teoriyi sadece Cübbâî ve Ka'bî'nin değil, aynı zamanda Ebû Ali el-Fârisî'nin de kabul etmiş olmasına işaret edilmelidir. Loucel'e göre, İbn Cinnî ve Zemahşerî de bu teoriye meyillidir.). Galiba bunun izahı, sözkonusu Mu'tezilîlerin, en basit anlamda tefsirin ortaya çıktığı gerçekten oldukça erken dönem geleneğine karşı güçlü bir bağlılık ve sadâkat hissine sahip olmalarıdır.

Her halükârda mukavelecî teori, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (v.436/1044)¹⁵ ve büyük ihtimalle hocası Kadı Abdülcebbar (v.417/1026) gibi Mu'tezile'ye mensup kişiler arasında rağbet görmüş ve nihâyetinde ayırıcı bir şekilde Mu'tezilî olarak kabul edilmiş bir teoridir.¹⁶ Tevkifçi görüşü benimseyen Ebû Ali el-Cübbâî'den

¹⁵ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin, *Kitâbü'l-Mu'temed*'inde, mebdü'l-lüğa meselesine daha sonraki usûlcülerin usûlü'l-fiqh eserlerinde yaptığı gibi özel bir bölüm ayırmamasına rağmen istilâh terimini kullanmış olmasından dolayı mukavelecî görüşe taraftar olduğu açıktır. Örnek olarak bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed*, Damascus 1964, I, 16. *Kitâbü'l-Mu'temed*'in, Abdülcebbar'ın *Kitâbü'l-'Umed*'ine (bu kitap günümüze ulaşmamıştır) dayandığı kabul edildiğine göre, aynı görüşün burada da yansıtılmasını bekleyebiliriz. *el-Muğni*'de Abdülcebbar, İbn Küllâb'ın, Allah'ın ezeli olarak insanın kelâmından farklı bir kelâmı konuştuğu şeklindeki görüşünü eleştirirken, kelâmın ancak muvâda'a sayesinde anlamlı olabileceğini iddia eder (el-kelâmü innemâ yahsulü müfiden bi'l-muvâda'a). Buradaki muvâda'anın mukavele mânâsını taşıdığı görülmektedir. kşş. Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni*, Kahire 1961, VII, 101. Abdülcebbar ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin her ikisinin de Ebû Hâşim'in ekolüne mensup oldukları hatırlanmalıdır.

¹⁶ Örneğin Ebü'l-Feth İbn Burhan, mukavelecî görüşü açık bir şekilde Mu'tezilîler'e atfeder. bk. Süyûtî, *el-Muzhîr*, I, 20. Daha sonraki müellifler, usûl eserlerinde genellikle bu uygulamayı takip ederler.

* Asıl metinde yazar, tevkifçi teoriyi benimseyen kişinin Ebû Hâşim olduğunu zikretmekte ise de kendisinin yukarıda ifade ettiği üzere tevkifçi teoriyi benimseyen Ebû Ali el-Cübbâî'dir. Biz, hatâen yazdığımız düşündüğümüz bu ifadeyi çeviride düzelterek yazdık. (çev.)

sonraki bahsi geçen Mu'tezilîler'in, Eş'arî'nin yaptığı gibi kesin bir derece ayırımı olmaksızın bazı noktalarda Sünnî ortodoks tarafına meyilli hale gelmiş oldukları düşünülebilir.*

Ebû Hâşim, dili ilâhî bir veri olarak kabul eden derin temellere sahip bir eğitime ilk defa ciddi bir şekilde meydan okuyarak açıkça mukaveleci teoriyi desteklediği zaman, onun, ortodoks anlayışın can damarına dokunduğu tüm açıklığıyla görülmektedir. Maalesef, İbn Teymiyye'nin işaret ettiği Ebû Hâşim ile Eş'arî arasında geçen tartışmanın¹⁷ ne o döneme âit bir kaydına ne de bu konuda herhangi bir yazıya sahibiz. Bu nedenle, ne sözkonusu tartışmada söylenenleri ne de bu iki önderin tavrını veya rûhî durumunu tam olarak bilemiyoruz. Örneğin Eş'arî, tevkifçi teorinin desteklenmesinde dogmatik ve sert tavrı nasıl takınımıştır? **Bid'at**lere veya heretik yeniliklere karşı bilinçli bir şekilde mücadele eden İbn Teymiyye'den bu konuda bir izlenim elde edilebilir. Fakat bu takdirde kendisi bir tevkifçi teori taraftarı olan İbn Teymiyye'nin tamamen tarafsız olduğu düşünülemez.

Her halükârda tartışma kısa sürmüştür. X. yüzyılın sonlarında Eş'arî mezhebinin önde gelen temsilcisi, yani Bâkîllânî (v.403/1013), dilin menşei probleminin kesin bir şekilde çözüme kavuşturulamayacağını dile getirdi. Ona göre, her iki teori de makuldü, ancak bunların hiçbirisinin doğruluğu kesin olarak iddia edilemezdi. Bu açıklama ile birlikte tartışma fiilen son bulmuş görünmektedir (en azından Sünnî entellektüel çevrelerde). Bâkîllânî'nin bir çağdaşı, yani Ebû İshâk el-İsferâînî, bu iki temel görüş arasında bir uzlaşma denemesine kalkıştı. Fakat daha sonraki Sünnî müellifler, aslında dilin menşei problemini rafa kaldırmak ve bu problemi önemsiz alanlara ya da en azından ikincil konulara bırakmak sûretiyle Bâkîllânî'nin görüşüne bağlı kaldılar.

Tartışmayı böyle ani bir şekilde sona erdiren şey nedir? Kaynaklar dikkate alındığında bu tartışmanın tabii bir şekilde sona erdiği izlenimi elde edilir. Bütünüyle entelektüel bir süreç yürüyeceği yolun tamamını tüketmiştir. Problem, mümkün olan her açıdan dikkatli bir şekilde incelemeye tâbî tutulmuştur. Kur'an metinleri dikkatle gözden geçirilmiş, mantıkî deliller ölçülüp biçilmiş ve konuyu muhakeme eden insanlar, sonunda, konu ile ilgili hiçbir Kur'anî metnin ve iki temel görüşün her birini kesin bir şekilde ortaya koyan hiçbir mantıkî delilin olmadığına karar vermişlerdir.¹⁸

Bu izah tarzının gerçeklere tam olarak uygun olmadığı görülmektedir. konuya daha yakından bakıldığında, dilin menşei ile ilgili tartışmaların vaktinden

¹⁷ İbn Teymiyye, Eş'arî ve Ebû Hâşim'in dilin menşei üzerine birbirleriyle tartıştıklarını kesin bir dille ifade eder. bk. *el-İmân*, s.54.

¹⁸ Loucel, muhalif delilleri detaylı bir şekilde ele aldığı için biz bu makalede onları ayrıntılı bir şekilde açıklamaya kalkışmadık.

evvel azalmasında etkili olan faktörün, aslında Eş'arî sonrası Eş'arî âlimlerinin ilâhî mahiyete özgü soyut bir sıfat (sıfa) olarak karakterize edilen ve böylece sıradan dilin veya kelimeye dayalı konuşmanın (kelâmün lisâniyyün) üstüne çıkarılan ilâhî kelâmın yeni bir yorumunu benimsemeleri olduğu söylenebilir.¹⁹ Eş'arî'nin kendisinin gerçekten bu şekilde düşünüp düşünmediği tam olarak açık değildir.²⁰ Bir kimsenin teolojisinde böyle bir görüş olmadığında, dilin menşei meselesi açıkça kritik bir problem halini alır. Eş'arî'nin döneminde, sözkonusu tartışmanın, ortodoks anlayışın Ebû Hâşim tarafından temsil edilen katı Mu'tezîlîliğe karşı kışkırtıldığı bir noktaya ulaştığı görülmektedir. Tevkifçi teori, yaratılmamış Kur'an doktrinini desteklemeye ideal olarak müsaitti. Mukaveleci teori ise, ideal olarak söz konusu doktrine zarar verecek bir potansiyele sahipti.

Eş'arîlik, ilâhî kelâmı sıradan dilin üstüne terfî ettirecek şekilde yeniden tanımlayarak problemi nötr hale getirdi. Eski ortodoks bakış açısı, İbn Hazm ve İbn Teymiyye gibi bazı âlimlerin eserlerinde varlığını devam ettirdi. Fakat, dilin menşei konusunda ortodoks anlayış ve Mu'tezîlî hareket arasında var olan kıyasıya mücadele, Eş'arîler'in yeni ortodoks çıkışları ile ortadan kalktı. Yeni ortodoks anlayış içinde tevkifçi teorinin varolması için gerçek bir neden kalmamıştır. Bununla birlikte, Eş'arîler'in tevkifçi teoriyi rastgele bir ilgisizlikle terk etmiş oldukları söylenemez. En azından onlardan biri, yani Seyfeddin el-Âmidî, tevkifçi teorinin kesin bir şekilde ispatlanamazsa da tercih edilebilirliği itibarıyla mukaveleci teoriden daha güçlü delillere sahip olduğunu, bu nedenle de onun daha güçlü bir hipotez olduğunu iddia etmektedir.²¹

¹⁹ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, I, 31-32. krş. *The Summa Philosophiae of al-Shahrastani* (nşr. A. Guillaume), Oxford 1934, s.268-317 (Arapça metin).

²⁰ Şehristânî, Eş'arî'ye ilâhî kelâm ile Kur'an'daki harfler (hurûf) arasında bir ayırım atfeder. Bununla birlikte Eş'arî'nin günümüze ulaşan temel kelâmî eseri *Kitâbü'l-Lüma'*nda, ilâhî kelâm ile kelimeye dayalı konuşma arasındaki bir ayırma dair herhangi bir delil yoktur. bk. *The Summa Philosophiae*, s.313 (Arapça metin).

²¹ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 107 vd.